

Сергій М. Макаренко, Євгенія О. Капліна, Наталя М. Олійник
УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ
БЕЗРОБІТНИХ ЯК ОСНОВИ ПІДВИЩЕННЯ
ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

У статті проведено аналіз змін на ринку праці та встановлено прямий зв'язок між безробіттям та погіршенням основних соціальних показників й рівня якості життя населення. Досліджено особливості соціальної захищеності осіб, що отримали статус безробітного, в країнах ЄС та в Україні. Розроблено методичний підхід до оцінювання при прийомі на роботу для працівників місцевих центрів зайнятості як основи удосконалення HR-менеджменту та надання якісних послуг з працевлаштування безробітних осіб.

Ключові слова: безробіття; якість життя населення; мінімальна та середньомісячна заробітна плата; матеріальна допомога; HR-менеджмент; прийом на роботу.

Рис. 1. Літ. 18.

Сергей Н. Макаренко, Евгения О. Каплина, Наталия Н. Олейник
УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ТРУДОУСТРОЙСТВА
БЕЗРАБОТНЫХ КАК ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ
КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

В статье проведен анализ изменений на рынке труда и установлена прямая связь между безработицей и ухудшением основных социальных показателей и качества жизни населения. Исследованы особенности социальной защищенности лиц, получивших статус безработного, в странах ЕС и в Украине. Разработан методический подход к оцениванию при приеме на работу для работников местных центров занятости как основы усовершенствования HR-менеджмента и предоставления качественных услуг по трудоустройству безработных.

Ключевые слова: безработица; качество жизни населения; минимальная и среднемесячная заработная плата; материальная помощь; HR-менеджмент; прием на работу.

Serhii M. Makarenko¹, Yevheniya O. Kaplina², Nataliia M. Oliinyk³
ENHANCINE EMPLOYABILITY OF THE UNEMPLOYED
AS A BASIS FOR LIVING STANDARDS IMPROVEMENT

The article analyzes changes at the labor market and establishes a direct link between unemployment and deterioration of the key social indicators and population life quality. Features of social security of the unemployed are compared – in the EU and Ukraine. Methodological approach to evaluation for local employment centers as the basis of improving HR management and ensuring better quality of employment services for the unemployed is presented.

Keywords: unemployment; quality of life; minimum and average monthly wages; material assistance; HR management; hiring.

Peer-reviewed, approved and placed: 14.04.2017.

Постановка проблеми. У сучасних умовах обмеженості джерел фінансування, низького рівня надходжень податків та зборів до бюджетів всіх рівнів неефективне використання кваліфікованих трудових ресурсів призводить не лише до гальмування темпів росту валового внутрішнього продукту, а й до зниження платоспроможності населення і, як наслідок, погіршення якості

¹ Kherson State University, Ukraine.

² Kherson State University, Ukraine.

³ Kherson National Technical University, Ukraine.

життя. Неефективна державна та регіональні політики зайнятості призводять до формування програм підготовки фахівців за не актуальними освітніми програмами, внаслідок чого навіть після успішного завершення навчального процесу у вищому навчальному закладі (професійному ліцеї, технікумі) особистість отримує лише диплом, що засвідчує здобутий рівень освіти, а не необхідні для ефективного працевлаштування та трудової зайнятості знання й навички. Таким чином, особистість втрачає багато невідновленого й найдорожчого ресурсу – часу, а результат майже незмінний – отримано лише загальні знання щодо розвитку регіону, бізнесу та окремої галузі зокрема. Також простежується суттєвий відтік кваліфікованих кадрів за кордон внаслідок відсутності належних умов та стимулювання їхньої трудової активності в країні та в окремих її регіонах. За умов фінансування підготовки фахівців за державним замовленням зазначене призводить до неефективного витрачання грошових ресурсів з Державного бюджету України в розмірах понад 150 тис. грн на одну особу за весь цикл навчання.

Масове безробіття також призводить до швидких, іноді дуже бурхливих соціально-політичних змін. В умовах зростання рівня безробіття з одночасним знеціненням доходів населення шляхом маніпулювання свідомістю особистостей можуть бути впроваджені заходи, спрямовані на порушення прав національних меншин. Також простежується наявність прямого зв'язку між безробіттям та зростанням кількості вбивств, самогубств, смертності від серцево-судинних захворювань, психічних хвороб тощо. За таких обставин гостро зростає необхідність швидкого вирішення проблеми безробіття та вдосконалення державної політики стимулювання зайнятості шляхом впровадження ефективної системи пошуку роботи та прогнозування потреб ринку в трудових ресурсах на середньо- та довгострокову перспективу.

У сучасних умовах ведення бізнесу органи державної влади та місцевого самоврядування, як і представники суб'єктів господарювання усіх форм власності, зацікавлені в удосконаленні системи працевлаштування та розробці узгодженого механізму стимулювання зайнятості й підготовки фахівців за актуальними навчальними програмами, що дозволить не лише знизити рівень безробіття серед економічно активного населення, а й створити дієву модель розвитку, покращивши загальний рівень якості життя.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження особливостей трудової активності населення та розробки відповідної дієвої системи працевлаштування й стимулювання зайнятості проводили у своїх аналітичних працях як фахівці органів державної влади (Державна служба статистики України [5–7], Міністерство соціальної політики України [12], Державна служба зайнятості України [13]), наукових установ (Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України [18]), громадських організацій [11; 15], так і представники наукової спільноти: О.В. Лозова [9; 10], С.С. Ніколаєнко [10], Е.М. Лібанова [14], М.А. Хвесик [14], С.О. Цимбалюк [16], І.В. Шарапа [17]. Незважаючи на вагомий напруження, залишаються проблеми, що потребують додаткового наукового аналізу, особливо щодо визначення основних напрямів удосконалення системи працевлаштування безробітних осіб як основи підвищення якості життя населення.

Метою дослідження є розробка концептуальних засад і практичних рекомендацій з удосконалення системи працевлаштування безробітних осіб як основи підвищення якості життя населення з подальшим внесенням змін та удосконаленням діючих нормативно-правових актів.

Основні результати дослідження. Рівень безробіття в Україні протягом останніх років неспинно зростає. За підсумками IV-ого кварталу минулого року рівень безробіття серед економічно активного населення віком 15–70 років становив 9,7%, що на 0,9 в.п. більше у порівнянні з III-ім кварталом 2016 р. та на 3,4 в.п. більше у порівнянні III-ім кварталом 2013 року. Вказані процеси значно погіршують економічне становище країни та суттєво впливають на кожного громадянина України. Так, одним з основних наслідків зростання рівня безробіття та зниження купівельної спроможності населення є збільшення кількості зареєстрованих злочинів з 447147 у 2012 р. до 565182 у 2015 р., або на 26,4%. В той час як фактичне зростання кількості злочинів за деякими розрахунками, складає понад 50% у порівнянні з 2012 роком [5].

Також можна констатувати, що у відповідності до закону Оукена при перевищенні фактичного рівня безробіття над природним на 1% відставання фактичного ВВП від потенційного становитиме біля 2,5% [8]. Враховуючи, що в IV-ому кварталі 2016 р. у порівнянні з попереднім кварталом рівень безробіття збільшився на 0,9 в.п., то щонайменші додаткові втрати ВВП складатимуть біля 2,25% [5], що є неприпустимим в сучасних умовах економічного відставання потенціалу країни від рівня розвитку економічно розвинутих країн.

Проведений аналіз соціальної захищеності офіційно зареєстрованих безробітних свідчить, що мінімальні виплати по безробіттю в розмірі 544 грн (34% від прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, або 17% розміру мінімальної заробітної плати) або у розмірі 1280 грн (80% та 40% відповідно) для застрахованих осіб, страховий стаж яких протягом 12 місяців, що передували реєстрації в центрі зайнятості, становив не менше 6 місяців, не лише не дозволяють забезпечити фізіологічні та духовні потреби безробітного, а й, враховуючи постійне зростання індексу споживчих цін, не дозволяють навіть розраховуватися за спожиті комунальні послуги та забезпечити елементарні потреби у безпеці.

Для порівняння, рівень допомоги по безробіттю в країнах ЄС в більшості випадків є більшим за розміри мінімальної заробітної плати. Так, станом на 1 січня 2017 р. найбільша мінімальна зарплата – в Люксембурзі (1999 євро, або 40,6% від розміру середньомісячної заробітної плати у 2016 р.), Ірландії (1563 євро, або 52,4%), Нідерландах (1552 євро, або 38,5%), Бельгії (1532 євро, або 33,5%), Німеччині (1498 євро, або 37,7%), Франції (1480 євро, або 38,6%). В Іспанії мінімальна зарплата склала 826 євро (33,4%), в Словенії – 805 (38,3%), на Мальті – 736 (42,5%), в Греції – 684 (38,6%), в Португалії – 650 (40,9%) [15].

У ряді країн ЄС мінімальна зарплата становить менше 500 євро. Це Естонія (470, або 39,2%), Польща (453, або 42,5%), Словаччина (435, або 37%), Хорватія (433, або 34,3%), Угорщина (412, або 42,9%), Чехія (407, або 36,3%), Латвія (380, або 42,4%), Литва (380, або 50,7%), Румунія (275, або 46,5%) і Болгарія (235, або 46%) [15].

Проведений аналіз свідчить, що середній розмір виплат по безробіттю в країнах ЄС коливається в проміжках від 33,4% (Іспанія) до 52,4% (Ірландія) від розміру середньомісячної заробітної плати, в той час як мінімальні виплати по безробіттю в Україні в розмірі 544 грн та 1280 грн складають відповідно 8,9% та 21% від середньомісячної заробітної плати в Україні за підсумками січня-лютого 2017 року [5; 15]. Співвідношення в грошових одиницях має зовсім критичне значення: допомога по безробіттю Болгарії, в країні ЄС з найнижчим рівнем мінімальної та середньомісячної заробітної плати, в 5 разів більша в порівнянні з Україною.

Крім вказаних фінансових проблем для особи, що отримала статус безробітного, є безліч перепон та формальностей, невиконання яких може призвести до стягнення суми виплаченої допомоги по безробіттю з дня виникнення цих обставин.

Так, у разі звільнення за власним бажанням, за згодою сторін або за порушення трудової дисципліни та за «статтею» людина може розраховувати на нарахування матеріальної допомоги лише починаючи з 8-го чи 91-го першого дня після отримання статусу безробітного (в залежності від підстав), отримання ж першої виплати відбудеться в середньому через 50–130 днів після реєстрації та отримання статусу безробітного.

Також чинним законодавством [3] передбачено поступове зниження розміру допомоги – перші 90 днів з початку нарахувань допомоги людина отримує 100%-ву соціальну допомогу, розраховану в залежності від досвіду роботи та розміру середньомісячної заробітної плати за визначений період часу, але не більше законодавчо встановленої межі, наступні 90 днів – вже 80%, а після – лише 70% від початкової суми. Крім того, допомогу з безробіття в 2017 р. в передпенсійному віці можна отримувати не довше 720 днів. Для молоді, що закінчила відповідні навчальні заклади та не має страхового стажу, отримання допомоги по безробіттю триватиме не більше 180 календарних днів протягом 2 років з дня її призначення, орієнтовний загальний розмір виплат за весь період складатиме 3217 грн, що складає лише 52,7% від розміру середньомісячної заробітної плати за січень-лютий 2017 р., і в найкращому випадку дозволить проіснувати лише 2 місяці.

Проте в чинному законодавстві не передбачено, яким коштом повинна існувати працездатна людина весь вказаний час до початку виплат та молодь, котра закінчила відповідні навчальні заклади та не має страхового стажу і не може працевлаштуватися протягом 6 місяців з дня реєстрації в місцевому центрі зайнятості.

Також п. 21 Порядку надання матеріальної допомоги по безробіттю, одноразової матеріальної допомоги безробітному та непрацездатним особам, які перебувають на його утриманні, допомоги на поховання в разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні, затвердженого наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 20 листопада 2000 р. № 309 [4], передбачено, що якщо під час одержання матеріальної допомоги по безробіттю безробітний своєчасно не подав відомості про обставини, що впливають на умови її виплати, з безробітного стягується сума виплаченої матеріальної допомоги по безробіттю з дня виникнення цих обставин. Проте

не вказано, як людина, отримавши статус безробітного може прожити понад 130 днів без жодних джерел фінансування, у т.ч. 3 місяці не отримуючи нарачування матеріальної допомоги по безробіттю.

Тому найчастіше звільнені працівники одразу шукають будь-яку роботу, не стаючи до обліку в місцеві центри зайнятості. На підставі інформації Державної служби статистики України [5–7] було встановлено, що в умовах тотального закриття промислових підприємств (індекс промислового виробництва у 2016 р. в порівнянні з 2013 р. склав 80,4%), скорочення робочих місць (кількість економічно активного населення у віці 15–70 років в середньому знизилася з 20,8 млн осіб у 2013 р. до 18,0 млн осіб у 2016 р.), зниження рівня реальної заробітної плати (офіційний базисний темп зростання (зменшення) з 2014 по 2016 рр. склав 81,33%) знайти вакансію відповідно до наявних кваліфікаційних характеристик досить складно. Також при виконанні покладених обов'язків працівники місцевих центрів зайнятості пропонують роботу для особи в статусі безробітного, що не враховує усіх особливостей здобутої освіти і часто не відповідає очікуванням, знанням та вмінням індивіда. Як наслідок, безробітна особа починає пошук роботи власноруч, використовуючи послуги сайтів з пошуку роботи за поданим резюме. Прикладами таких сайтів є work.ua, rabota.ua, jobs.ua, hh.ua. Як не парадоксально, найчастіше люди знаходять роботу саме на цих сайтах, і така робота більше відповідає їх кваліфікації та вимогам. Задоволеними залишаються як роботодавці, що отримали кваліфікованих і досвідчених фахівців, так і колишні безробітні, що отримали роботу із гідною заробітною платою та належними умовами.

Проведене дослідження свідчить, що проблема стосовно сприяння зайнятості безробітних осіб, знаходить своє відображення у незадовільно організованому HR-менеджменті в місцевих центрах зайнятості. При створенні дієвої моделі підбору персоналу можна запобігти таких помилок в управлінських рішеннях та знайти новий вихід з цих ситуацій. Враховуючи зазначене, на рис. 1 відображено розроблений авторами методичний підхід до проведення оцінювання при прийомі на роботу для працівників місцевих центрів зайнятості, яка дозволить мінімізувати ймовірність поверхового та неякісного оцінювання їхніх кваліфікаційних характеристик.

Також встановлено, що система пошуку вакансій через центри зайнятості побудована не так успішно, як хотілося б, і в більшості випадків працівники місцевих центрів зайнятості привласнюють собі заслуги щодо працевлаштування безробітних осіб, не вказуючи, що більша їх частка знайшла роботу самостійно або з використанням приватних сайтів пошуку роботи. Про вказане свідчить офіційна інформація Державної служби зайнятості України за підсумками січня-лютого 2017 року [13]. Так, за сприянням центрів зайнятості роботу отримали 109 тис. осіб, що на 22% більше, ніж у відповідному періоді 2016 року. При цьому, більше половини з них були працевлаштовані оперативно до надання статусу безробітного. Проте, станом на 1 березня 2017 р. загальна кількість вакансій становила лише 87,5 тис. одиниць, що вже на майже 20% менше від кількості працевлаштованих осіб і це не враховуючи той факт, що на половину зросла кількість поданих вакансій за формою 3-ПН (до 57,3 тис. вакансій).

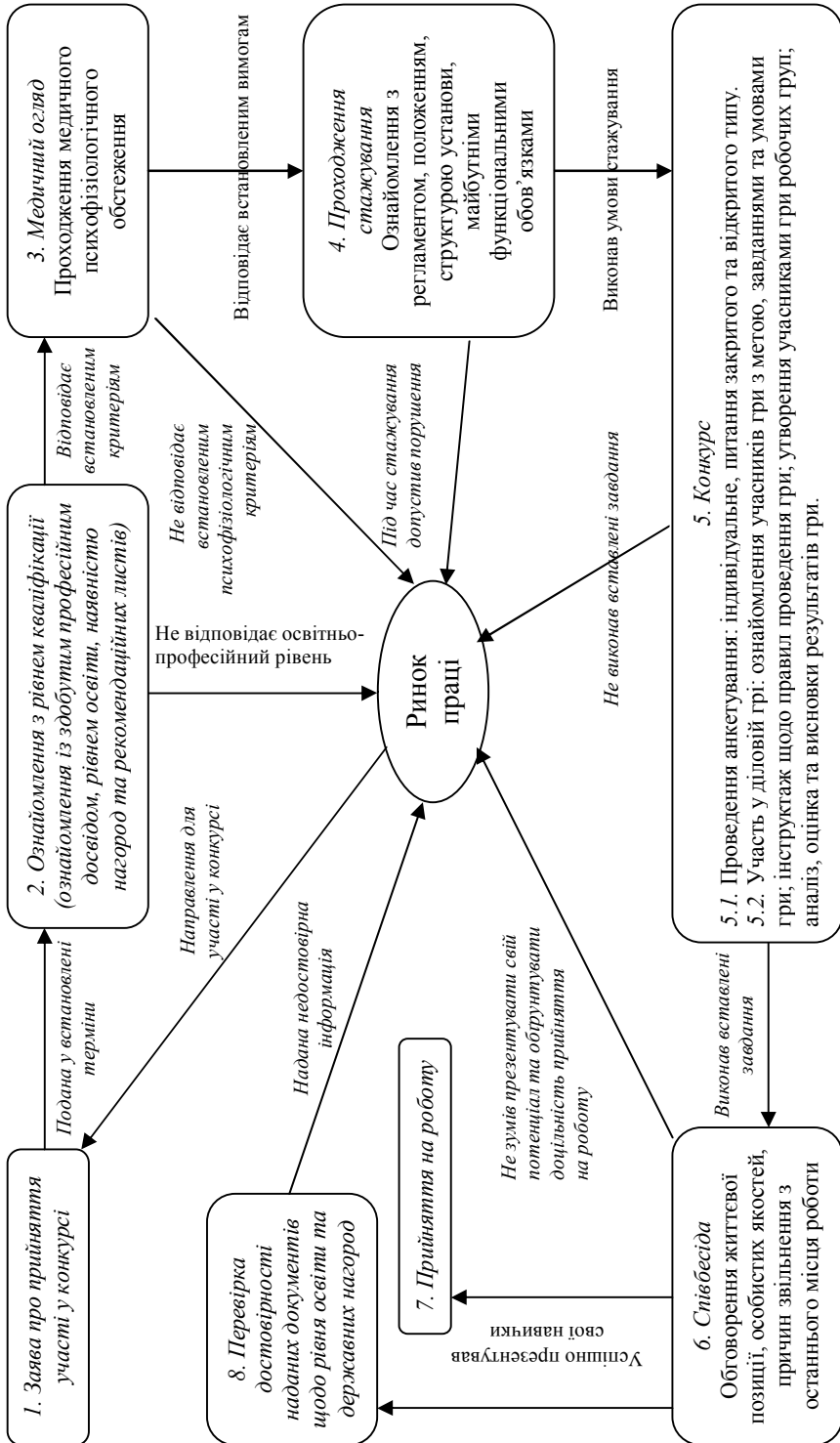

Рис. 1. Методичний підхід щодо оцінювання при прийомі на роботу для працівників місцевих центрів зайнятості, авторська розробка

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати проведеного дослідження свідчать, що діючий механізм пошуку роботи, який використовується в структурних підрозділах Державної служби зайнятості України, потребує негайної реорганізації, пошуку талановитих HR-менеджерів, які щонайменше будуть працювати на зразок сайтів з пошуку вакансій, приймати резюме та тісно співпрацювати з вітчизняними та закордонними суб'єктами господарювання усіх форм власності. Завдяки цьому особи в статусі безробітного зможуть не лише своєчасно оновити професійні навички в центрах перепідготовки та підвищення кваліфікації, а й зможуть швидше працевлаштуватися, не звертаючись до послуг сторонніх приватних фірм.

Разом з тим, заслуговує подальшого дослідження вдосконалення механізму фінансової підтримки осіб, що здобули статусу безробітних, з метою створення для них гідних умов функціонування та оновлення наявних кваліфікаційних характеристик й отримання нових знань та навичок.

1. Про Державний бюджет України на 2017 рік: Закон України від 21.12.2016 № 1801-VIII // zakon.rada.gov.ua.

Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2017 rik: Zakon Ukrainy vid 21.12.2016 № 1801-VIII // zakon.rada.gov.ua.

2. Про зайнятість населення: Закон України від 5.07.2012 № 5067-VI-BP // zakon.rada.gov.ua.

Pro zainiatist naseleennia: Zakon Ukrainy vid 5.07.2012 № 5067-VI-VR // zakon.rada.gov.ua.

3. Про затвердження Порядку надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності: Наказ Міністерства соціальної політики України від 15.06.2015 № 613 // zakon.rada.gov.ua.

Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia dopomohy po bezrobittiu, u tomu chysli odnorazovoi yii vyplaty dlia orhanizatsii bezrobitnymu pidpriemnytskoi diialnosti: Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy vid 15.06.2015 № 613 // zakon.rada.gov.ua.

4. Про затвердження Порядку надання матеріальної допомоги по безробіттю, одноразової матеріальної допомоги безробітному та непрацездатним особам, які перебувають на його утриманні, допомоги на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні: Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 20.11.2000 № 309 // zakon.rada.gov.ua.

Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia materialnoi dopomohy po bezrobittiu, odnorazovoi materialnoi dopomohy bezrobitnomu ta nepratsездatnym osobam, yaki перебувають на його утриманні, допомоги на поховання u razi smerti bezrobitnoho або osoby, yaka перебувала на його утриманні: Nakaz Ministerstva pratsi ta sotsialnoi polityky Ukrainy vid 20.11.2000 № 309 // zakon.rada.gov.ua.

5. Зайнятість та безробіття населення в IV кварталі 2016 року: Експрес-випуск від 24.03.2017 № 114/0/09.2вн-17 // Державна служба статистики України // ukrstat.gov.ua.

Zainiatist ta bezrobittia naseleennia v IV kvartali 2016 roku: Ekspres-vypusk vid 24.03.2017 № 114/0/09.2вн-17 // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy // ukrstat.gov.ua.

6. Індeksi промислової продукції за регіонами // Державна служба статистики України, 11.04.2017 // ukrstat.gov.ua.

Indeksy promyslovoi produktsii za rehionamy // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 11.04.2017 // ukrstat.gov.ua.

7. Індeksi реальної заробітної плати за регіонами, у % до відповідного періоду попереднього року // Державна служба статистики України, 11.04.2017 // ukrstat.gov.ua.

Indeksy realnoi zarobitnoi platy za rehionamy, u % do vidpovidnoho periodu poperednoho roku // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 11.04.2017 // ukrstat.gov.ua.

8. Круш П.В., Тульчинська С.О. Макроекономіка: Навч. посібник. – Вид. 2-е перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 328 с.

Krush P.V., Tulchynska S.O. Makroekonomika: Navch. posibnyk. – Vyd. 2-e pererob. ta dop. – K.: Tsentri uchbovoi literatury, 2008. – 328 s.

9. *Лозова О.В.* Прогнозування соціально-економічного розвитку як інструмент державного регулювання соціальних процесів в Україні // Вісник ДонНУЕТ ім. М. Туган-Барановського. – Серія Економічна. – 2012. – №4. – С. 58–36.

Lozova O.V. Prohnozuvannia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku yak instrument derzhavnoho rehuliuвання sotsialnykh protsesiv v Ukraini // Visnyk DonNUET im. M. Tuhan-Baranovskoho. – Seriiа Ekonomichna. – 2012. – №4. – S. 58–36.

10. *Лозова О.В., Ніколенко С.С.* Оцінювання соціальних процесів як інструмент державного регулювання національної економіки // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – Серія: Економічні науки. – 2012. – №6, Ч. II. – С. 88–93.

Lozova O.V., Nikolenko S.S. Otsiniuvannia sotsialnykh protsesiv yak instrument derzhavnoho rehuliuвання natsionalnoi ekonomiky // Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli. – Seriiа: Ekonomichni nauky. – 2012. – №6, Ch. II. – S. 88–93.

11. Названы минимальные зарплаты в странах ЕС // Рабочий комитет Днепропетровщины, 13.02.2007 // rkd.dp.ua.

Nazvany minimalnye zarplaty v stranakh ES // Rabochii komitet Dnepropetrovshchiny, 13.02.2007 // rkd.dp.ua.

12. Основні показники економічного і соціального розвитку України // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України // www.me.gov.ua.

Osnovni pokaznyky ekonomichnoho i sotsialnoho rozvytku Ukrainy // Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy // www.me.gov.ua.

13. Ситуація на ринку праці та діяльність державної служби зайнятості: Аналітична записка // Державна служба зайнятості України // www.dcz.gov.ua.

Sytuatsiia na rynku pratsi ta diialnist derzhavnoi sluzhby zainiatosti: Analitychna zapyska // Derzhavna sluzhba zainiatosti Ukrainy // www.dcz.gov.ua.

14. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: Національна доповідь / За ред. Е.М. Лібанової, М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с.

Sotsialno-ekonomichnyi potentsial staloho rozvytku Ukrainy ta yii rehioniv: Natsionalna dopovid / Za red. E.M. Libanovoi, M.A. Khvesyka. – K.: DU IEPSPR NAN Ukrainy, 2014. – 776 s.

15. Средние зарплаты в Европе: уровень зарплат по странам Евросоюза, таблицы зарплат в 2016, 2015 году // Рабочий комитет Днепропетровщины, 9.04.2016 // rkd.dp.ua.

Srednie zarplaty v Evrope: uroven zarplat po stranam Evrosouiza, tablitsy zarplat v 2016, 2015 godu // Rabochii komitet Dnepropetrovshchiny, 9.04.2016 // rkd.dp.ua.

16. *Цимбалюк С.О.* Детермінанти трудової активності персоналу в системі мотивації // Актуальні проблеми економіки. – 2017. – №1. – С. 264–272.

Tsybaliuk S.O. Determinanty trudovoi aktyvnosti personalu v systemi motyvatsii // Aktualni problemy ekonomiky. – 2017. – №1. – S. 264–272.

17. *Шарпа І.В., Макаренко С.М., Олійник Н.М.* Якість життя населення як індикатор соціально-економічного розвитку регіону // Таврійський науковий вісник. – 2011. – Вип. 77. – С. 345–348.

Sharpa I.V., Makarenko S.M., Oliinyk N.M. Yakist zhyttia naseleння yak indykator sotsialno-ekonomichnoho rozvytku rehionu // Tavriiskyi naukovyi visnyk. – 2011. – Vyp. 77. – S. 345–348.

18. Щодо системних наслідків тимчасової окупації Криму в економічній сфері: Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України // www.niss.gov.ua.

Shchodo systemnykh naslidkiv tymchasovoi okupatsii Krymu v ekonomichnii sferi: Analitychna zapyska // Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen pry Prezidentovi Ukrainy // www.niss.gov.ua.